

Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin, Milan Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)

Praha, Karolinum 2000. 273 s.

Recenzovaná kniha je společným dílem dvou ekonomů a jednoho sociologa. Lubomír Mlčoch, Milan Sojka a Pavel Machonin se na jejích stránkách nesetkávají poprvé. Spolupracovali spolu již na začátku devadesátých let na výzkumném projektu *Účhodní a střední Evropa 2000* (o českém scénáři tohoto projektu, který byl zpracován týmem pod vedením M. Illnera, informuje *Czech Sociological Review* 1/1994). Alternativní pohled na transformační proces, který autoři nabízejí, není konjunkturnální záležitostí odrážející názorové klima poslední doby, nýbrž je něčím, co se v řadě studií a textů kontinuálně a svěbytně utvářelo během celých devadesátých let. Publikace byla pod názvem *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (An Alternative View)* souběžně vydána v anglické verzi, takže má šanci oslovit odbornou veřejnost i na mezinárodní úrovni.

Kniha je tvořena *Úvodem* (autorem je M. Sojka) a třemi samostatnými studiemi jednotlivých autorů. Společným tématem všech příspěvků je kritika české neoliberální strategie a nástin její transformační alternativy. I když nejde o práci vyloženě interdisciplinární, je nutné ocenit sám fakt, že k sobě zástupci ekonomie a sociologie našli cestu. Metodologické přístupy autorů sice nejsou zcela totožné, vzájemně však jsou kompatibilní a vytvářejí dohromady překvapivě soudržný celek. Autoři zpochybňují přístupy k řešení ekonomických a společenských změn, které byly po roce 1989 formulovány v teorii přechodu, vycházející z neoliberálních a neokonzervativních ekonomických, politologických a sociologických koncepcí. Uvedené teorii vytykají normativní charakter a teleologickou povahu; konstatují, že procesy probíhající v postkomunistických společnostech jsou mnohem složitější, než neoliberální teorie předpokládá. Pro alternativní strategie založené na institucionálních reformách (ať už předpokládají jejich rychlý nebo pozvolný průběh) je rozhodující to, že institucionální změny musí být uskutečněny

před liberalizací trhu, nikoli až po ní (jako v liberální strategii).

Tři části knihy představují tři hypotézy týkající se vnitřních příčin ekonomických, sociálních a politických potíží, které v polovině devadesátých let zkomplikovaly transformační procesy. První příčina je spatřována v přílišném důrazu na rychlost privatizačních procesů na úkor cílevědomé transformace institucí, tvorby dobře fungujícího právního rámce a potřebného důrazu na morální aspekty, druhá v přetrvávajícím zaostávání za civilizačními a kulturními standardy typickými pro rozvinuté evropské země, třetí v nedostatku motivací k ekonomickým a pracovním aktivitám na všech úrovních kvalifikačních struktur.

Ekonom Lubomír Mlčoch, autor studie *Restrukturalizace vlastnických vztahů: institucionální pohled*, na sebe upozornil v devadesátých letech několika pracemi: z nich je možné připomenout zejména učebnici *Institucionální ekonomie* (1996) a knihu *Zastřená vize ekonomické transformace* (1997). Praktické výsledky, které přinesl pokus o masovou a rychlou privatizaci, jsou podle Mlčocha svědectvím o tom, že prosazovaná ekonomická strategie propadla, a to kvůli podcenění role institucí. Autor zdůrazňuje, že česká společnost učinila v průběhu posledních dvou třetích generací množství zvrátů ve struktuře vlastnických vztahů a tato „děsivá vrtkavost“ všech institucí, především však instituce soukromého vlastnictví, je jedním z podstatných faktorů. Otázku obnovy soukromého vlastnictví proto nebylo možné adekvátně odpovědět, nevzal-li se ohled právě na tento předchozí vývoj, zejména pak na způsob fungování ekonomiky v období reálného socialismu.

Proti krátké cestě privatizace staví L. Mlčoch jako alternativu cestu dlouhou, oproti snahám o realizaci „velkých skoků“ zdůrazňuje význam historického času, evoluce institucí, závislost na minulém vývoji (*path dependency*). Říká, že „pokuty za překročení přiměřené rychlosti se platí nejen na silnicích, ale také v průběhu ekonomické transformace“ (s. 56). Základem dobře fungující ekonomiky je podle institucionální ekonomie *private ordering* (spontánně zdola vznikající tržní řád), jehož vývoj lze těžko uspišit nějakými dramatickými skoky.

Jedním ze stěžejních argumentů Mlčocha vy kritiky ekonomické reformy je poukaz na skutečnost, že se stát sice formálně stáhl z české ekonomické scény, přesto je až dosud jeho role mnohem větší, než by se mohlo zdát a hranice mezi veřejným a soukromým je nejasná a nezřetelná. Kapitalismus, který se u nás vyvinul, je jakýmsi druhem státního či smíšeného kapitalismu, jenž si ponechává mnohé ne-funkční prvky reálného socialismu. Stát zůstává strategickým vlastníkem největších finančních institucí v zemi, které založily nejvýznamnější privatizační fondy. „Kvazisoukromé, přesto však státem ovládané banky si ponechávají své hierarchické struktury a funkce z reálného socialismu, nadále plánují, redistribuují finanční prostředky, paternalisticky ochraňují a zachraňují ‚své‘ podniky, a to především za pomoci úvěrového a úrokového zvýhodňování a odpisu dluhů“ (s. 65).

To vede ve svých důsledcích nejen k pasivní bilanci zahraničního obchodu, ale také k odkládání restrukturalizace a po řadu let i k nezvykle nízké míře nezaměstnanosti. Náklady a ztráty „privatizačních her“ jsou většinou kryty zisky zprivatizovaných podniků. Prostředky, které banky nemohou získat dalším zvyšováním úrokových měr prosperujícím společností, jsou pokryty ze státního rozpočtu, tj. daňovými poplatníky – nadále tedy pokračuje socializace neúspěchů hospodaření. K dalším negativním jevům patří kolaps finanční disciplíny, který vede k obrovskému nárůstu dluhů mezi společnostmi a k přetížení obchodních soudů.

Všechny tyto jevy jsou podle Mlčocha důvodem k tomu, aby „podivná strnulost současné české ekonomiky“ byla nahrazena „otevřenou a jasnou privatizační politikou“. Jádrem alternativního projektu, který předkládá, spočívá v návratu k delšímu a postupnému řešení, které vyžaduje znovupřijetí určitých institucionálních prvků z minula, mezi něž patří relativně významné a nenahraditelné postavení státu a instituce korporativismu. Měl by být „zahájen proces, ve kterém by byly odhaleny struktury rekombinovaného vlastnictví a následně uplatněny dvě proti sobě stojící strategie: zaprvé skutečná privatizace všude tam, kde je to možné, a za druhé obnovení státní kontroly nad podniky tam, kde opětovně zestátnění špatně

zprivatizovaných společností představuje menší zlo než masová regionální nezaměstnanost a ztráta pohledávek vůči státu.“ (s. 72)

Studie Pavla Machonina *Teorie modernizace a česká zkušenost* rozvíjí a precizuje myšlenky známé z jeho předchozích publikací, zejména z knihy *Sociální transformace a modernizace* (1997). Autor se hlásí k teoriím neomodernismu a reflexivní modernizace, své argumenty prokládá četnými odkazy na takové autory, jakými jsou A. Giddens, U. Beck, S. Lash, W. Zapf, E. A. Tiryakian, P. Sztompka aj. Už z dřívějších Machoninových prací je znám jeho metodologický přístup, v němž pojem modernizace hraje roli ideálně typologické konstrukce weberovského charakteru, která umožňuje analyticky oddělit modernizační změny od jiných, tj. protikladných (kontramodernizačních), nebo neutrálních (stagnující modernizace) aspektů reálných společenských procesů. Za rozhodující kritérium progresu, regrese nebo stagnace modernizace chápáné jako komplexní proces považuje autor pojem kvality života širokých vrstev populace.

Z uvedených teoreticko-metodologických východisek přistupuje Machonin ke zkoumání vývoje české společnosti, a to nejprve v hlubším obecném historickém pohledu (který sahá až do roku 1918), a posléze v detailnějším záběru orientovaném na změny posledních deseti let, jak se odrážely v pestré škále indikátorů, ať již se jedná o ekologii, demografii, hrubý domácí produkt, produktivitu práce a reálné mzdy, ekonomickou aktivitu, sektorovou a odvětvovou strukturu, výstavbu bytů, kriminalitu, telekomunikace, computerizaci, či výzkum, vědu a vzdělávání.

Vyhodnocením všech použitých ukazatelů autor dospívá k závěru, že způsob, jakým byly po roce 1989 realizovány v České republice institucionální a sociální změny, nebyl z hlediska svých modernizačních efektů příliš úspěšný. Většina z analyzovaných indikátorů „dováděje jistý modernizační pokrok v historickém srovnání, současně však upozorňuje, že se pozice českých zemí mezi středně vyspělými zeměmi příliš nezměnila, a když tak v posledních letech v důsledku ekonomických obtíží spíše k horšímu. Česká republika stále zaostává za moderně vyspělými společnostmi. V posledních třech až čtyřech letech se její pozice

relativně zhoršila i v porovnání se Slovinskem, Maďarskem a Polskem. V řadě základních ekonomicko-civilizačních charakteristik stále ještě není porovnatelný posun od (extenzivně) industriální společnosti k postindustrialismu.“ (s. 207)

Mocenská elita, pod jejímž vedením u nás probíhaly po roce 1989 institucionální změny, byla, jak Machonin konstatuje, přesvědčena, že demokratizace, privatizace a jiné protřžní reformy způsobí pozitivní změny ve společnosti samy o sobě, automaticky. Přehlédla přitom význam a důležitost komplexní modernizace celého způsobu života. Uplatněná transformační strategie vedla pouze k dílčí modernizaci, nebyla však schopna nastartovat proces dohánění, který by zmenšil propast mezi českými zeměmi a západními rozvinutými zeměmi. Za rozhodující autor v této souvislosti považuje, aby teoretický koncept modernizace aplikovaný na proces transformace České republiky měl „značně komplexní charakter“, neboť „aplikace jiného typu přístupu může vést pouze k částečným a jednostranným pokusům o modernizaci, zejména pak k dysfunkčním dopadům historicky neodpovídajících snah o zavádění přeměn typických pro nižší fáze modernizace, k používání barbarských prostředků k zavádění částečných, zdánlivě modernizačních kroků jakož i ke zneužívání modernizačních kroků k dosa-hování barbarských cílů.“ (s. 202)

Třetí z autorů, Milan Sojka, se ve své studii *Deset let transformace po česku: transformace, nerovnost a integrace* pokouší analyzovat hlavní faktory, které vedly ke špatným výsledkům české neoliberální transformační strategie. Autor, který se hlásí k metodě kritického realismu v postkeynesiánské interpretaci, říká, že Československo, a především české země měly ve srovnání s ostatními ekonomikami sovětského typu v roce 1989 relativně výhodnou startovní pozici, a to díky makroekonomické stabilitě, nízkému zahraničnímu zadlužení, přijatelné životní úrovni a dlouhé tradici průmyslového kapitalistického rozvoje před druhou světovou válkou. Ne náhodou proto po listopadu 1989 převažovalo očekávání rychlé a úspěšné transformace jak doma, tak i v zahraničí. Až do období let 1995-1996 se mohlo zdát, že v řadě ohledů se tato očekávání již naplnila a že zbývající problémy budou

řešitelné na základě přijaté transformační strategie. „Od roku 1997 je však již zcela zřejmé, že česká transformační strategie vede do slepé uličky a že musí být zásadně korigována.“ (s. 221)

Sojka ve své práci formuluje hypotézu, podle níž je neúspěch české transformační strategie výsledkem zvláštní kombinace tří činitelů (s. 222): (1) Neadekvátního teoretického rámce, který byl přijat za základ české transformační strategie a jenž vytvořil ideologicky podmíněnou averzi k aktivní úloze státu v ekonomice a k jakémukoli typu aktivní industriální a strukturální politiky. (2) Neadekvátních českých inovací (metoda kupónové privatizace), které spolu s nevyhovujícím legislativním rámcem daly vzniknout prostředí, které je vhodné „pro spekulativní a kořistnické chování spojené s rozsáhlým přerozdělováním aktiv“. (3) Neadekvátního právního a institucionálního rámce, který se pojí s velmi nedokonalým vynucováním práva.

Autor ukazuje, jak se česká neoliberální transformační strategie negativně odráží v restrukturalizaci bývalých velkých podniků, ve struktuře českého vývozu a ve vývoji rozdělování výsledků (z hlediska meritokratického ideálu). Upozorňuje na nedostatečné vytváření odpovídajících motivačních struktur (česká transformace opomenula problém cílevědomého budování institucí, jež by vytvářely motivace k produktivnímu chování – práci, podnikání, investování). Konstatuje, že „po deseti letech cílevědomého budování kapitalismu v českých zemích jsme dospěli k velmi podivnému typu kapitalistické společnosti, v níž práva soukromého vlastnictví nejsou v některých významných ohledech zaručena.“ Částečně díky neadekvátním zákonům a absenci právní úpravy v některých oblastech, částečně také z důvodu nedostatečného vynucování zákonů (s. 229). Podobně jako Machonin, dospívá i Sojka k závěru, že cestu ze slepé uličky by měla představovat „komplexní modernizační transformační strategie“, orientovaná na vyšší úrovni technického rozvoje a na reintegraci české ekonomiky do ekonomiky světové (s. 270).

Kniha, kterou společně L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka publikovali, jasně dokládá, že spolupráce sociologů a ekonomů je podnětná, přínosná a žádoucí. Ačkoliv se autoři hlásí